

HESIÓDE EN VERDAGUER

Albert VITRIÀ i MARCA

En 1922, Manuel de Montoliu publicà un manual de literatura catalana¹ en què, a la fi d'un compendi de la història literària de la Renaixença, afegia un estudi de l'obra de Jacint Verdaguer (p. 331-413). A diferència de la resta del llibre, de contingut preferentment inventarial, les pàgines dedicades al poeta de Folgueroles tenien una major intenció crítica —en els casos de *L'Atlàntida* i *Canigó*, principalment— i menor necessitat de familiaritzar els lectors amb l'obra o les circumstàncies que havien envoltat la vida de Verdaguer.

Doncs bé, aquí hom pot trobar una opinió de Montoliu que originà aquest breu estudi.² En concret, s'hi afirmava que en *L'Atlàntida* verdagueriana es podia apreciar més bé la influència hesiòdica que no pas l'homèrica. I la nostra intenció és, en relació amb tal parer, esbrinar si hi ha, efectivament, vincles entre Hesíode i Verdaguer o, per contra, el judici de Montoliu està mancat de fonament.

Per tal de resseguir el camí que portà Montoliu a aquesta afirmació fóra millor conèixer primer l'opinió que el crític tenia de l'èpica de Verdaguer, per passar posteriorment a una anàlisi dels elements hesiòdics que Montoliu hi pogués haver advertit.

1. M. de MONTOLIU. *Manual d'Història Crítica de la Literatura Catalana Moderna* (1a Part). Barcelona: Publicacions de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana-Ed. Pedagògica, 1922. Una segona part, destinada a parlar de teatre i novel·la de la Renaixença, restà inèdita. En endavant, les cites d'aquest llibre seran fetes darrere l'entrada M. de Montoliu i el número de la plana citada.

2. És mercès al suggeriment de Josep M. Domingo Clua que vaig començar-lo.

La gènesi de *L'Atlàntida* de Verdaguer a parer de M. de Montoliu

Encara jove, Verdaguer havia emprès la tasca de crear una epopeia que, com afirmà en el pròleg a la segona edició, aplegués la seva sentida admiració per la Natura —mirall de Déu— amb les primitives llegendes de «Catalunya i Espanya» que hom trobava en les cròniques i el mite clàssic de l'Atlàntida. Damunt d'aquesta estructura havia de raure la idea central del poema de presentar la concepció bíblica del Déu castigador dels pobles i restaurador de l'ordre.³ Per a tal fi, Verdaguer alterà convenientment els relats mitològics de les gestes d'Hèrcules, l'expedició contra el monstre Gerió,⁴ les nimfes Hespèrides, la lluita de Zeus i els Titans i l'hort de les Hespèrides, per acoblar-los en la cronologia a la llegenda de l'arribada d'Hèrcules i Hesperis a Hispània i a la creació de les primeres viles i ciutats peninsulars, un cop ja enfonsada l'Atlàntida i després que els monstres titans rebessin el càstig diví.

Com a marc introductori del poema, Verdaguer ofería la figura d'un Colom naufrag a les costes de Portugal, atent al relat que d'aquells fets li feia avinent un vell ermità de la contrada. La dada no és baldera, però. Colom havia de representar, dins del conjunt, la baula d'unió entre el poble lector i les antigues llegendes, i a l'ensem el pont que lliurava Déu a la humanitat per unir els dos móns altre temps separats i, de resultes de la descoberta d'Amèrica, retrobats. *L'Atlàntida*, doncs, havia d'alçar-se com un cant d'exaltació cristiana —Déu restableix l'ordre en el món— i de caràcter èpic —Colom, en descobrir Amèrica, esdevenia l'instrument diví i l'heroi d'epopeia amb qui el lector podia identificar-se— i, per tant, d'exaltació hispànica.

Efectivament, l'Atlàntida havia estat aquell pont estès entre els dos mons que l'Atlàntic separa i que el càstig diví havia fet enfonsar. Des del punt de vista de l'estructura narrativa, el relat de l'ensulsiada provo-

3. M. de Montoliu, p. 347: «[...] *leit motif* del poema, ço és, la concepció bíblica del càstig infligit per Déu als pobles per llurs crims [...]». En el pròleg a la segona edició diu Verdaguer: «[...] y en una obra ascètica de Nieremberg llegí per primera vegada, entre'ls grans cástichs amb que Deu ha flagel·lat la terra, l'enfonzament de la que tants sabis geòlechs y botànichs veuen jayent al fons de la conca del Atlàntich.»

4. Malgrat que Verdaguer l'anomena Gerió, hem optat en aquest estudi per la forma correcta Gerión. Vegeu J. ALBERICH; M. ROS. *La transcripció dels noms propis grecs i llatins*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 141.

cava en Colom la pruija d'emprendre el viatge cap al Nou Món i, doncs, de restablir el pont esfondrat. I des del punt de vista èpic, Colom esdevenia la gran figura acomboiadora de les gents hispàniques, el record d'un passat heroic comú.

No resultà exactament així, emperò: «[...] la figura de Colom [...] roman sempre com a element adventici, accidental i adjectiu al veritable argument del poema [...]. Hagués En Verdaguer escollit per argument la descoberta del Nou Món i com a heroi la figura de Colomb, i llavors hauria pogut vanar-se Espanya de posseir una epopeia nacional [...]. Havent escoltat el poeta aquella afirmació de Chateaubriand quan digué que en els temps moderns sols hi ha dos temes d'epopeia, que són les Croades i la descoberta d'Amèrica, haguera pogut, com era el seu desig, coronar amb una gran corona èpica "el front de reina" d'Espanya.»⁵

Per a Montoliu, *L'Atlàntida* havia esdevingut una creació imperfecta. Tot volent fer un *epos nacional*⁶ a imatge de l'èpica occitana de Mistral, mirall del sentir del poble i la natura, Verdaguer havia acabat per reduir el seu intent a una obra d'indubtable valor literari, però incapaç de reflectir el caràcter del país.⁷ La temàtica del poema s'havia desviat de Colom, amb qui s'hauria assolit aquell desig, cap a la desaparició de l'Atlàntida i el sorgiment de la figura d'Hèrcules com a heroi civilitzador de les terres hispàniques. I aquestes llegendes, ara centrals en l'epopeia verdagueriana, «no han viscut mai en el poble per ço car són d'origen erudit i producte de la fantasia d'uns cronistes».⁸

5. M. de Montoliu, p. 353. L'afirmació de Chateaubriand prové de *Le Génie du Christianisme* (1802), llibre I, cap. 2.

6. M. de Montoliu, p. 350 i s.

7. Per tal de comprendre la veritable intenció del Verdaguer creador d'epopeies, fóra bo de recordar aquí la influència que sobre els seus mestres literaris, prohoms de la Renaixença com Milà i Fontanals, exercí la teoria romàntica de la poesia de Hegel i Schlegel —la poesia sorgida de l'ànima del poble i la natura com a realitats superiors. Per al concepte de poesia en Milà, vegeu M. MILÀ I FONTANALS, *Teoria romàntica*. Barcelona: Edicions 62, 1978. Sobre la concepció èpica de Verdaguer, vegeu E. BOU. «Models èpics en l'obra de Verdaguer: alguns problemes de gènere». Dins: *Anuari Verdaguer 1990*. Vic: Eumo Editorial, 1991, p. 7-18.

8. M. de Montoliu, p. 352.

Centrat ja en la importància que pren en el poema el tema de l'ensulsiada de l'Atlàntida i el càstig que Déu infligí als seus fills, M. de Montoliu torna a parlar de «defectes cabdals» en la concepció de l'epopeia, concretament dos.

Fóra el primer la manca d'encaix assolit entre les diverses tradicions aplegades en el text: la judeocristiana —Jehovà i els seus àngels— i la pagana —Hèrcules, Gerfón, Atlas, Hespèrides. «Aquesta fusió perfecta dintre una sola unitat de concepció [...] només pot ésser assolida amb la supeditació de l'element pagà sota del cristià, donat que és un autor cristià i animat d'una concepció central cristiana el del nostre poema èpic.»⁹ La solució hauria consistit, doncs, a transformar els elements pagans en monstres del mal —«abocant tot l'Olimp en l'Infern» (p. 348)—, i la natura en mirall del vici humà; i a presentar l'element cristià com a força ordenadora del món, vencedora en la batalla contra el Caos i el mal. Verdaguer, ben al contrari, malda per fer compartir el protagonisme entre Hèrcules, semidéu pagà i dominador de les forces de la Natura, i el càstig que Déu infligeix als atlants, l'ensulsiada de llur pàtria provocada pel propi heroi, ara ja instrument del Déu cristià. És aquesta dualitat d'Hèrcules el que no convencé Montoliu.

I heus ací el segon defecte cabdal del poema: la «importància desmesurada que [...] adquirir [...] la natura inanimada, sota el pes de la qual roman ofegada la idea motriu de la composició i anul·lats tots els personatges que hi intervenen».¹⁰ Efectivament, Verdaguer exigeix dels seus personatges un comportament a l'ensens humà i sobrehumà. Hom es topa amb un Hèrcules gegant i enamorat, obligat per la seva condició a gestes fora del comú, però que hauria també de mostrar un costat sentimental, el d'amant. I, a parer de Montoliu, Verdaguer no se'n surt, des del moment que prefereix presentar en Hèrcules el vessant de gegant i atorgar el protagonisme en el vessant sentimental a Hesperis.¹¹ La conseqüència que en resulta és la manca d'un heroi protagonista. No ho és Hèrcules, en qui es troba a faltar el vessant humà perquè el lector s'hi

9. M. de Montoliu, p. 347-348.

10. M. de Montoliu, p. 353-354.

11. M. de Montoliu, p. 354-355. Montoliu manlleua la crítica, però, de Joan Sardà, *La Academia*, 7 i 15 de novembre de 1878, article reproduït a «L'essai sur l'Atlantide» de Josep Tolrà de Bordas, i altres crítiques coetànies». Edició a cura de Pere Farrés i Ramon Pinyol i Torrens. Dins: *Anuari Verdaguer* 1989. Vic: Eumo Editorial, 1990, p. 200-211.

pugui identificar; ni tampoc Colom, que esdevé sols excusa per presentar el poema; ni menys Hesperis, el comportament de la qual resulta massa passiu. En conclusió, la Natura troba via lliure per fer-se amb el paper central en l'epopeia.¹²

Les fonts hel·lèniques en Verdaguer. La influència hesiòdica

Arribat a aquest punt, Montoliu s'avança a explorar les fonts hel·lèniques del poema.¹³ I de la recerca n'extreu que *L'Atlàntida*, atès el protagonisme que hi ocupa la natura inanimada, «resulta un poema d'esperit essencialment pagànic. Però el paganisme informador de l'Atlàntida no és begut en l'antropomorfisme estètic dels temps clàssics, de l'hel·lenisme. No: l'esperit pagànic de l'Atlàntida és pre-clàssic, àdhuc amb l'intent de classicisme que s'hi nota en el Chor de les illes gregues, que és un afegitó posterior a la primitiva redacció del poema. El poema és una Cosmogonia en vers, una tragèdia còsmica en què el veritable heroi és la Natura sublimada pel sentit ordenador d'un semidéu que encara no ha arribat a home, i en què el chor és constituït per les multiformes i cegues forces naturals que sols obeeixen la voluntat d'Aquell que guia el braç del gegant dominador. És hesiòdic i no homèric el paganisme de l'Atlàntida. El lector del poema assisteix a l'espectacle d'una violenta recreació, en la qual l'aigua, l'aire, el foc i la terra juguen un terrible joc de cataclismes en les mans d'un semidéu dominador que és com la llur ànima mateixa».¹⁴

I heus ací la pregunta que ens fem arran de l'afirmació de Montoliu: quins elements —no explicitats, d'altra banda— el pogueren haver portat a esmentar Hesíode com a font literària de Verdaguer?

Per poder respondre-la, caldrà abans resoldre una qüestió prèvia, però; si Verdaguer coneixia o no les obres d'Hesíode. Sabem del cert que en tenia un parell d'edicions a l'abast que podria haver consultat a la Biblioteca Episcopal de Vic, que sovint rebé les visites del Verdaguer es-

12. M. de Montoliu, p. 356: «El veritable heroi de l'Atlàntida és la mateixa Natura, és Hèrcules com a personificació simbòlica de les forces creadores i destructores de la Natura, com a dominador i ordenador d'aquestes forces a les quals infon sentit, finalitat i harmonia.»

13. M. de Montoliu, p. 356 i s.

14. M. de Montoliu, p. 356-357.

tudiant al Seminari.¹⁵ Tanmateix, en cap carta ni comentari perdut enmig dels seus escrits Verdaguer no ens parla d'una lectura pregonia ni ocasional del poeta beoci, i haurém de confiar, doncs, en la proverbial avidesa de lectura del jove aprenent de poeta per donar la dada per bona.

D'immediat es presenta una segona qüestió: suposant que hagués llegit Hesíode, quina de les obres hauria pogut influir més directament en l'ànim poètic de Verdaguer? La resposta a aquesta segona qüestió, però, serà difícil de concretar. De fet, hom pot llegir ambdues obres d'Hesíode, *Teogonia* i *Treballs i Dies*, com a productes sorgits d'una societat, la prefilosòfica grega, que intenta d'apropiar-se el món, d'entendre'l. Foren, per a aquesta societat i dins l'àmbit literari, un instrument d'aprehensió de la realitat. A l'ensem, resulten el fruit d'una voluntat creadora individual que, arran de la pròpia situació, malda per explicar-se la dualitat de bé i mal que governa el món.

Teogonia fóra un primer pas en aquest intent de capir la pròpia existència i la realitat, consistent en la divinització del món que ens envolta, en la personificació dels fets naturals i humans. Hesíode, captivat per l'harmonia pregonia que acomboia tots els fets i que dirigeix en darrer terme la natura, dedica els versos de *Teogonia* a lloar aquesta concòrdia sota la forma de Zeus, divinitat que representa la idea d'ordre i justícia i apareix com a sobirà del món, desbancant les figures d'Urà i Cronos, famosos per llur tirania i sevícia.¹⁶

15. Vegeu A. PLADEVALL I ARUMÍ. «Les biblioteques de Vic en l'època de Verdaguer estudiant». Dins: *Anuari Verdaguer 1986*. Vic: Eumo Editorial, 1987, p. 71-105. Les edicions d'Hesíode consignades són:

Hesiodi Ascraei Opera et Dies. Theogonia. Scutum Herculis.- Venetiis, in aedibus Bartholomaei Zanetti, 1537.

Hesiodi Ascraei quae exstant.- Ex recensione Thomae Robinsoni. Lectionibus hesiodeis Joh. Georgii Graevii. Cum eiusdem Jos. Scaligeri. Dan. Heinsii. F. Guetii, et Johannis Clerici notis. Danielis Heinsii introductione in doctrinam Operum et Dierum curante Chr. Fr. Loesnero. Itemque animadversiones D. Ruhnkenii. - Lipsiae, sumptu Gotth. Th. Georgii, 1778.

El testimoni de les visites continuades del jove Verdaguer a la Biblioteca Episcopal de Vic ens el forneix J. Collell. Vegeu R. TORRENTS (ed.). «Jaume Collell, epístola biogràfica». Dins: *Anuari Verdaguer 1986*. Vic: Eumo Editorial, 1987, p. 235. El fet, d'altra banda, que Verdaguer possiblement no tingués coneixements suficients de grec per llegir l'obra en l'original no ha de resultar cap obstacle, atès que l'edició de 1778 va acompanyada d'una traducció al llatí força literal.

16. Aquests són els mots que dedica a Zeus Hesíode en *Teogonia*, 71-74

Treballs i Dies fóra el segon pas necessari per entendre el món, l'intent de transportar l'esforç de comprensió de la natura a l'àmbit estricte-ment humà. I Hesíode se serveix d'un episodi personal —sia autèntic o bé pura ficció literària—, un plet familiar per una herència, per assolir aquesta fi. Efectivament, el poema planteja, a partir d'aquest cas, la paradoxa aparent d'un Zeus garant de la justícia universal, imatge concordant amb la que d'aquest hom ofereix en *Teogonia*, convivint amb un mal de presència activa entre els humans, com en si mateix comprova Hesíode. El poeta beoci se serveix de tres mites per justificar aquesta paradoxa: els de Prometeu, Pandora i les Edats; i amb ells demostrarà la responsabilitat dels homes en la presència en el món del mal —cridat per llur niciesa i orgull cec—, tot fent aparèixer Zeus com la figura ordenadora que ha de posar fi a aquest estat d'injustícia humana.¹⁷

És aquesta perspectiva moral de Zeus com a garant de la justícia —perspectiva compartida per ambdues obres— la que podria haver aprofitat el poeta de Folgueroles en la seva epopeia. Així, doncs, la resposta a la pregunta plantejada anteriorment seria que Verdaguer es podria haver inspirat en la idea motriu que comparteixen les obres

(d'ara endavant, les cites d'Hesíode seran fetes segons una traducció pròpia a partir de l'edició de F. Solmsen, Oxford University Press, 1990. 3a edició):

[...] Regna aquest al cel
i governa amb el tro i el llamp fulgent,
d'ençà la victòria puixant sobre el pare Cronos. I justament
repartí tot per igual entre els immortals i fixà les regalies.

17. Heus ací els versos que empra Hesíode a *Treballs i Dies*, 271-273:

[...] perquè fóra dolent d'ésser
home just, si un d'injust ha de rebre major justícia.

Però espero que Zeus prudent no ho permeti per molt temps.

Caldria, però, atorgar un valor relatiu a la lectura coherent i complementària que fem d'ambdós poemes. De fet, hom ha exposat sovint el caràcter asistemàtic d'Hesíode, la varietat dels temes que s'agombolen en els seus poemes, en especial a *Treballs i dies*. Vegeu, per exemple, H. FRÄNKEL. *Poesía y Filosofía de la Grecia Arcaica*. Madrid: Visor, 1993, p. 114 i 133; A. LESKY. *Historia de la literatura griega*. Madrid: Gredos, 1985, p. 117 i 124. Amb tot, el caràcter desorganitzat dels poemes hesiòdics i l'afegit de temes diversos no haurien d'invalidar la nostra interpretació. Damunt dels distints episodis sempre plana la figura de Zeus, el qual dona sentit a l'existència. Més encara, la funció que Hesíode entén que ha de tenir la poesia, d'instrument preservador d'un ordre civilitzat, i que proposa al Proemi dedicat a les Muses, refermària la nostra apreciació. Vegeu E. A. HAVELOCK. *Prefacio a Platón*. Madrid: Visor, 1994, p. 101-115.

d'Hesíode: la concepció d'un principi moral just que governa el món. De fet, *L'Atlàntida* és un poema que aplega dos vessants d'interès: el patriòtic, que aporten la figura de Colom i el descobriment d'Amèrica, tot i que ambdós resten dissolts en el maremagnum geològic en què desemboca l'epopeia,¹⁸ i el moral, per la reflexió que origina el càstig dels atlants, amb la innegable perspectiva cristiana que forneix la substitució de Zeus pel Déu cristià.

Efectivament, no han estat pocs els que han endevinat en *L'Atlàntida* la intenció moral de Verdaguer per damunt de qualsevol altra intenció, cosa que faria rellevant la figura d'Hesíode dins l'univers literari de Verdaguer, si per cas podíem provar-ne la influència. M. Manent, en el pròleg a les *Obres Completes* de Mn. Cinto, fa una síntesi que ens mena cap a aquesta lectura moral: «*L'Atlàntida* seria una sumptuosa síntesi: un poema d'intenció cristiana, centrat [...] en la idea de la culpa, però bastit principalment amb carreus de la mitologia grega i de les tradicions celtes, i coronat amb l'emoció renaixentista dels grans descobriments geogràfics.»¹⁹

No altrament cal interpretar els mots de Carles Riba quan diu: «Una idea de finalidad providencial preside [...] el poema: la desaparición de un pueblo criminal determina el nacer de otro de más egregios destinos, el castigo se supera en redención.»²⁰

18. Cal no menysprear la influència que la figura de Colom tingué en la gènesi de *L'Atlàntida*, tot i restar finalment en segon terme. El mateix Verdaguer, en carta a Collell del 30 de desembre de 1878 (*Epistolari de J. Verdaguer II*. Barcelona: Barcino, p. 113), ho afirmava: «No'm desagrada confessar [...] que Colom, eixa gran figura que sempre he venerat, me dugué a veure l'Atlàntida; com en mon poema, l'idea d'eix mon enfonzat desperta en lo genoves l'idea d'un altre continent.»

Recordem, no gensmenys, la relació directa que hom pot establir entre el poema inacabat *Colom* i la gènesi de *L'Atlàntida*, concebuda al principi sols com un episodi d'aquell. Vegeu J. P[IOAN]. «Pròleg». Dins: J. VERDAGUER. *Colom, seguit de Tenerife*. Barcelona: Tipografia «L'Avenç», 1907, p. 5-21; J. M. de CASACUBERTA. «Sobre la Gènesi de "L'Atlàntida" de Jacint Verdaguer». Dins: *Estudis sobre Verdaguer*. Vic: Eumo Editorial, 1986; i J. M. SOLÀ I CAMPS. «Del Colom a L'Atlàntida». Dins: *Jacint Verdaguer 1877-1977*. Nadala Carulla-Font. Barcelona, 1977, p. 40-74.

19. J. VERDAGUER. *Obres Completes*. Barcelona: Selecta, 1949. Tret de M. MANENT. *Poesia, llenguatge i forma*. Barcelona, 1973, p. 17.

20. Vegeu C. RIBA. *Obres Completes II*. Edició a cura de J. L. Marfany. Barcelona: Edicions 62, 1967, p. 841.

Les lectures encetades per G. Grilli i C. Miralles,²¹ endegades per entendre el poema com a metàfora del moviment de la Renaixença a Catalunya, pàtria de nou reconquerida a la mar de l'oblit en la figura de la seva poesia —la lira de l'hort de les Hespèrides (vegeu C. Miralles, p. 303); aquestes lectures no anirien en contra de la tesi moral, ans al contrari, atès que afegeixen valor polisèmic a la història de *L'Atlàntida* i n'enriqueixen el tema.

Una lectura d'Hesíode com la que fins aquí hem proposat, doncs, hauria pogut influir en Mn. Cinto a l'hora d'elaborar un poema amb finalitat moral, una epopeia que plasmés la fonamentació d'un ordre en el món. Però és en *Teogonia* especialment —pel paper que hi juga la natura, com mostrarem posteriorment— on Verdaguer podia trobar més mostres de l'afany d'Hesíode per manifestar el poder flagel·lador i justicier de Zeus, poder sovint encarnat en escenes de càstigs —Titano-màquia, Tifonomàquia— en què la natura enfellonida pren un paper protagonista. En aquests episodis destaca la relació establerta entre imposició d'ordre, càstig i natura protagonista, un esquema narratiu compartit per *L'Atlàntida*.

Més encara, atès el caràcter poc «heroic» dels poemes hesiòdics —l'acció divina en *Teogonia* substitueix el protagonisme dels herois èpics, mentre *Treballs* i *Dies* manca de caràcter èpic—, Verdaguer podria haver-hi trobat l'impuls necessari per substituir com a punt central del seu poema l'acció heroica d'Hèrcules per l'acció divina, representada amb prou eficàcia per la natura arravatada. Aquesta circumstància era motiu de crítica per part de M. de Montoliu.

Un cop assumida en Hesíode la importància del tema de la fonamentació d'un ordre, així com la relació entre el càstig d'aquells que desafien la divinitat i el paper en aquest càstig de la natura, ja podem especular sobre Hesíode com a component d'un hipotètic hipertext de l'expressió del «cataclísmic», entès com a font d'interpretació del text atlàntic a tall de venjança divina. Sens dubte, però no pas l'únic: Plató i

21. G. GRILLI. *La letteratura catalana*. Nàpols, 1979; C. MIRALLES. «L'arbre i la lira». Dins: *Homenatge a Antoni Comas*. Barcelona, 1985, p. 289-304. Cal no menysprear, tampoc, altres motius suggerents, com les circumstàncies politicoreligioses —crisi del 68— que Verdaguer visqué. Vegeu J. MOLAS. «Els poemes llargs de Verdaguer: ideologia i forma». Dins: *Anuari Verdaguer* 1987. Vic: Eumo Editorial, 1988, p. 19-31, i especialment p. 23-26.

Ovidi entre els clàssics, Enric de Villena —*Los doce trabajos de Hércules*— i Juan Eusebio Nieremberg —*Diferencia entre lo temporal y lo eterno*— entre els moderns, són exemples de «com el tema de la venjança divina explica diluvis i grans desfetes geològiques». ²² Hesíode, amb tot, hauria estat per a Verdaguer un excel·lent exemple èpic, atesa la seva pàtina «clàssica».

El paral·lelisme establert entre Verdaguer i Hesíode, l'havíem resumit en el fet que ambdós transmeten en llurs poemes una parella puixança divina, que s'expressa a través del càstig que reben els humans que s'hi oposen. Una diferència de plantejament del tema separaria ambdós autors, però: el protagonisme distint que Déu / Zeus i els atlants / titans desenvolupen en els poemes. Mentre Hesíode, particip d'una religiositat poc amatent a la commiseració humana, se serveix dels titans per fer avinent la condició invencible de Zeus, Verdaguer, ben altrament, particip de la «caritat cristiana», centra el relat en el càstig i, doncs, en els efectes que per als humans té la condició invencible de Déu. El focus d'atenció esdevé en un i altre ben distint. Tanmateix, aquesta diferència no afecta la concepció del tema, sinó el caire que pren en cadascun dels poemes, i, en conseqüència, s'hauria d'interpretar com a fruit d'un tractament cristià del tema hesiòdic per part de Verdaguer abans que com un entrebanc en l'establiment de vincles entre ambdós poemes.

Els paral·lels textuais entre Hesíode i Verdaguer

Fins ara hem vist com Verdaguer podria haver-se inspirat també en Hesíode, entre d'altres, en la gestació de *L'Atlàntida*. Aquest estudi, però, fóra incomplet si no anés acompanyat d'una recerca dels préstecs

22. Vegeu P. FARRÉS. «Les fonts de l'Atlàntida Enfonsada». Dins: *Anuari Verdaguer 1992*. Vic: Eumo Editorial, 1993, p. 35-75, i especialment p. 68. També l'aiguat de Vic del 8 d'octubre de 1863, com demostra Farrés, pogué haver influït en aquesta concepció de les desfetes naturals com a signe de venjança divina. En les *Metamorfosis* d'Ovidi (I 253-347), en concret, Verdaguer podia trobar la concepció del diluvi com a acte de venjança divina i l'establiment posterior d'un nou ordre al món (Farrés, p. 51). Per a la importància d'Ovidi en Verdaguer, vegeu J. BASTARDAS. «La terra submergida i altres motius ovidians en *L'Atlàntida* de Verdaguer». Dins: *Homenatge a J. M. de Casacuberta*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980.

textuals que el poeta de Folgueroles hauria pogut rebre del beoci. I per això caldrà escatir quin o quins dels textos d'Hesíode s'acoblen millor a l'esperit i les situacions de *L'Atlàntida*.

Doncs bé, com ja hem apuntat anteriorment, i com el mateix M. de Montoliu insinua —«El poema és una Cosmogonia [...]»—, la lectura dels poemes d'Hesíode no deixa lloc per al dubte sobre quina és l'obra que més possibilitats hauria pogut oferir a Verdaguer: *Teogonia*. De fet, *Treballs i Dies*, tot i la intenció apologetica i justificativa que traspua de la figura de Zeus, s'erigeix abans com un manual admonitori del comportament humà quotidià. Sembla més dirigit a aconsellar els homes en llur tasca diària —conducta social i familiar, calendari del llaurador i del navegant— que no a establir la puixança divina envers aquests, puixança, d'altra banda, ja ben establerta en *Teogonia*. És per això que aquí es bandegen els episodis mitològics, base de *Teogonia* i marc adient per a la lloança del sobirà dels déus, bo i substituint-los per faules.²³

D'altra banda, no cal destacar que per a l'episodi central de *L'Atlàntida* verdagueriana, el d'Hèracles i els Atlants, hem de cercar paral·lels, en el cas d'Hesíode, en *Teogonia*, on trobem, per exemple, el relat del combat de Zeus i els Titans —baula indispensable en l'ascensió d'aquell al tron de l'Olimp— en una situació on es manifesta el poder de Zeus, que venç l'element injust i el castiga, situació semblant a la de l'ensulsiada de l'Atlàntida, càstig de Déu contra els Atlants i la humanitat pecadora.

No n'hi ha prou, com hem indicat, amb una aproximació genèrica a *Teogonia* per establir préstecs i paral·lels entre ambdós autors. Cal, doncs, passar ja de l'esment de temes i lectures d'ambdues obres que les uneixen, i que ens permeten de continuar endavant en la recerca d'influència hesiòdica en Verdaguer, cap a l'examen de passatges concrets de *Teogonia* resseguibles en Verdaguer.

Abans de centrar-nos, emperò, en aquells passatges del poeta beoci que haurien pogut servir de model per a *L'Atlàntida*, fóra útil de bandejar-ne d'altres en què dominen recursos d'estil d'ús tòpic en l'èpica antiga però força oblidats per l'èpica moderna i que, en conseqüència, tampoc Verdaguer no adoptà. En certs moments, en Hesíode destaca l'enumeració adés de divinitats intervenint en un determinat àmbit, adés de nissagues il·lustres, adés d'indrets geogràfics, procediment que

23. D'aquesta tendència es desmarcarien els mites de Prometeu i de les Edats, lligats, tanmateix, a la condició humana, de què foren l'explicació.

hom ha anomenat els *catàlegs*.²⁴ En d'altres, la introducció de llargs cants laudatoris de les divinitats que, en el cas de Verdaguer, trencarien el ritme de la narració, com per exemple, el cant a les Muses de l'Olimp (v. 36-80) o l'Himne a Hècate (v. 411-452). Debades cercaria hom en Verdaguer els paral·lels de tals passatges hesiòdics.

En conseqüència, fóra en contextos on domina l'acció mítica on caldria cercar les coincidències entre ambdós autors. I, més concretament, podríem centrar-nos, per llur estil i temàtica, en dos episodis hesiòdics: la Titanomàquia (v. 617-819) i la Tifonomàquia (v. 836-868).

La Titanomàquia

És evident la sensació de caos i desordre que Hesíode crea en els versos 674-686 o 693-712, quan narra la lluita pel poder de Crònides i Titans. I aquest efecte s'assoleix per mitjà de l'acció de la Natura: la mar ressona, la terra retruny, el cel gemeix. No som lluny aquí de la Natura violentament protagonista de què Montoliu parlava en referència a Verdaguer. Les forces naturals s'erigeixen en protagonistes del combat. Davant d'aquesta constatació en Hesíode, doncs, val la pena d'intentar establir semblances entre ambdós autors, atès que Verdaguer segueix un procediment semblant en diversos cants i episodis (l'ensulsiada del continent, l'esfondrament de la torre dels Titans...).

El combat en Hesíode i el seguit d'esslavissades en Verdaguer van acompanyats d'un reguitzell de fenòmens naturals que els donen el caràcter sobrehumà que ambdós buscaven. No es tracta d'una simple batalla entre contrincants, d'una adversitat natural, ans d'una lluita pel poder celestial en un cas, d'un càstig diví en l'altre. I el combat / l'ensulsiada, en conseqüència, pren en ambdós una aparença de cataclisme, aparença que s'assoleix per mitjà de la quasi personificació de terra, cel i mar.

24. Per exemple, fills de la Nit (v. 211-232); catàleg de Nereides (v. 240-264); fills de Tetis i Oceà (v. 337-370); fills de Zeus (v. 886-929); catàleg d'herois (v. 963-1018). Hom podria considerar el cant VII de *L'Atlàntida* («Cor d'illes gregues») una actualització d'aquest tòpic. Estaria, emperò, allunyat, per intenció i origen, de les tirallongues de noms que exhibeix Hesíode. De fet, és prou coneguda la dependència d'aquest passatge respecte del «Chœur des cèdres du Liban» de *La chute d'un ange*, d'A. de Lamartine.

Així fa el combat en Hesíode:

(v. 678-683)

[...] horriblement ressonava la vasta mar,
i la terra retrunyí colossal, i l'ample cel gemia
agitat, i de dalt s'estremia l'Olimp d'arrels
per l'embat dels Immortals, i dels peus abastà la remor
feixuga el Tàrtar tenebrós i el clamor sord
de l'aürt immens i les dardades poderoses.

(v. 693-698)

[...] arreu retrunyia la terra nodridora
abrusada, i el bosc immens espetegava pel foc arreu.
I el sòl tot bullia i els corrents d'Oceà
i la mar estèril. I una ventada ardent perseguia
els Titans terrals, i una flama abastà immensa
el cel diví [...].

(v. 706-711)

I ja els vents esclataven de remor i pols,
del tro i el llampec i el llamp fogós,
sagetes de Zeus poderós; i aplegaven laments i esgarips
enmig d'ambdós. I un estrèpit terrible s'alçà
en el combat aterridor.

I així s'esfondra el Continent i es neguen els Atlants en Verdaguer:

(Cant IV, v. 45-48)

Cauen d'esglai los homes; s'escriuen les muntanyes;
amb gran panteix espera quelcom d'horrible el món,
i, al colp esportellant-se la serra, ses entranyes
mostra al sol, que entre boira per sempre se li pon.

(Cant V, v. 49-52):

Apar que a l'estimbar-se la mar de serra en serra,
rodole amb les boirades, lo llamp i l'huracà,
buscant dintre l'abisme los ossos de la terra
per dar-los a les àligues del cel a descarnar.

(Cant VIII, v. 25-28 i 53-56):

I esclaten, com resclosa que es romp, les nuvolades,
i en fulgurants metèors i serps de foc los cels;
i sent cruixir a la càrrega d'onades sobre onades
l'Atlàntida, com feixos de canyes, ses arrels.

[...]

Toparen-se; amb llurs aigües llurs aigües barrejaren,
i amb llamps per lluminàries i d'aire, terra i infern
al tro i terrabastall per música, es lligaren
entre surantes selves i illots en llaç etern.

D'altres exemples semblants trobaríem en *L'Atlàntida* que recorden l'estil apocalíptic d'Hesíode. Tanmateix, hom podria refusar la teoria de la dependència directa de Verdaguer respecte d'Hesíode en tots, atès que no es fan evidents *loci paralleli* que facin de hauria entre ambdós autors, sinó que tan sols es manifesta una atmosfera comuna assolida amb l'acció de trons i llamps, foc i onades.

La Tifonomàquia

Prenent d'exemple, en el cas de Verdaguer, els mateixos passatges fins ara esmentats, hom podria aportar un nou episodi en què una atmosfera similar domina en Hesíode. Es tracta de la lluita entre Zeus i Tifó, que ocupa en *Teogonia* els versos 836-868. A tall de mostra podem veure els versos següents:

(v. 839-841)

Tronà sec i potent, i arreu la terra
retentí aterridora i l'ample cel de dalt
i la mar i els corrents d'Oceà i els abismes de la terra.

(v. 844-849):

I la mar ombriva s'omplí de l'ardor d'ambdós,
i del tro i el llampec i el foc d'aquella bèstia
i dels vents i tormentes i del llamp encès,
i el sòl tot bullia, i el cel i el mar.
I arreu grans onades colpien les costes d'arreu
per l'embat dels Immortals, i una remor s'alçà inextingible.

Com abans en la Titanomàquia, no hem trobat aquí elements que puguem considerar definitivament per a l'establiment d'influència d'Hesíode en Verdaguer. Destaquem, tanmateix, la imatge compartida per ambdós autors de l'embat de les ones arreu de la costa; o l'aparició de llamps i vents —l'huracà, en Verdaguer— que castiguen la terra.

Altres llocs paral·lels

És possible de trobar, al llarg de *L'Atlàntida*, d'altres passatges i detalls que ens recordarien l'estil d'Hesíode. Tanmateix, cap no ens oferiria la clau per entrar a considerar Verdaguer lector i deutor d'Hesíode. Heus-ne ací alguns.

Un d'aquests detalls és el de les armes emprades pels contendents. Els còdols i les roques, en un i altre autor, són un element més a afegir a l'arremorament de què la terra és víctima en patir els efectes del combat que ha de variar la planeta del món.

Diu Hesíode que uns i altres s'armaren amb rocs i dards:

(v. 674-675)

I aquells [els Crònides] aleshores als Titans feren front en funest
[combat
amb pedres enormes en llurs vigoroses mans.

I afirma Verdaguer que, en veure fugir Hesperis amb Hèrcules, els Atlants:

(Cant VI, v. 213-216)

Los alçaprems li tiren i rocassos
i darrera els esqueixos de serra, a l'engegâ'ls,
com rius al mar davallen, apuntalant los braços
en plàtanos sens branques que els feien de perpals.

Un passatge proper a *Teogonia* (v. 693-698) i (v. 844-849)²⁵ ens l'ofereix el cant I de *L'Atlàntida*, tot i que aquí la metàfora consisteix en un mar bullent de foc (v. 57-60), mentres que en Hesíode el sòl i el cel s'afegeixen al mar que bull:

25. Vegeu *supra*.

Mes del Tronant brunzenta, derrocadora flama,
de sa escala de cingles suspesos l'estimbà
al mar bullent de sofre i ones de foc, on brama,
retorcent-se a la càrrega feixuga d'un volcà.

La «brunzenta, derrocadora flama» del Tronant en Verdaguer es podria assimilar al «llamp fogós» (v. 707), «encès» (v. 846) de Zeus en Hesíode.

Un altre paral·lelisme es trobaria en la caracterització del monstre Geríon, el qual ambdós autors anomenen amb epítets semblants: «de tres testes», «el més fer / violent» (*Teogonia*, v. 287 i 981; *L'Atlàntida* I, v. 209-212).²⁶

La descripció que Verdaguer fa d'Atlas (Cant I, v. 21-28) no deixa de tenir una retirada a *Teogonia*, v. 517-519:

Teogonia (v. 517-519)

I Atlas sosté l'ample cel pel seu destí forçat
a la terra extrema, vora les Hespèrides de dolça veu
[ajudant-se amb el cap i els braços infatigables].

L'Atlàntida (Cant I, v. 21-28)

Rei n'era Atlas, aquell qui de la blava volta
los signes a una esfera de jaspi trasplantà,
i del sol i de l'astre que més lluny giravolta
la dansa misteriosa i harmònica explicà.

Per ço, dels fills de Grècia la somiosa pensa
lo veia, com muntanya, tot coronat d'estels,
i ajupit, sens decaure, davall sa volta immensa,
servant amb ferma espatlla la màquina dels cels.

26. La figura de Geríon és poc present en Virgili, autor important per a Verdaguer en els primers temps de gestació de *L'Atlàntida*. A *Eneida*, VIII, 280-305, on s'esmenten les gestes d'Hèrcules, no apareix; sí en canvi a VIII, 202: «Geríon triforme». D'entre els autors grecs i llatins, Hesíode hauria pogut ésser, doncs, una font per a la caracterització del monstre en Verdaguer. El personatge apareix també en T. TASSO. *La Gerusalemme liberata* IV, 5, una altra de les fonts èpiques primerenques de Verdaguer. Vegeu R. ARQUÉS. «La "Gerusalemme Liberata" de Tasso...». Dins: *Anuari Verdaguer 1986*. Vic: Eumo Editorial, 1987, p. 183-199, i especialment p.197.

La descripció de Verdaguer, atesa la força visual, sembla més inspirada en una imatge pictòrica, potser en un gravat que observà en algun llibre de mites i llegendes, que no pas en els relats literaris del déu.²⁷ Tanmateix, ambdós autors coincideixen a assenyalar la manca de defallença d'Atlas i la robustesa dels seus membres, així com la immensitat del cel. Tot plegat sembla indicar l'ús compartit de tòpics associats de sempre a aquesta divinitat.

Conclusió

De tot el que hem exposat, hom pot treure la conclusió que tal vegada Verdaguer llegí les obres d'Hesíode, però en cap cas no ho podem afirmar. De fet, que Verdaguer concebés *L'Atlàntida* com a obra d'exaltació de Déu, no cal atribuir-ho a una lectura de *Teogonia* —fóra força estrany que, si hagués estat així, mai Verdaguer no ho hagués explicat als seus en cartes o converses—, i cap passatge concret no ens ajuda a confirmar-ho. No obstant això, caldrà tenir en compte el motiu de la fonamentació d'un ordre en el context èpic d'Hesíode, així com les atmosferes creades per ambdós poetes per expressar el caos, prou semblants segons hem pogut veure, com a punts que reforçarien la possibilitat que Verdaguer hagués fet ús d'Hesíode en la gestació de *L'Atlàntida*.

Com escrigué M. de Montoliu, «llegint l'*Atlàntida* arriben de temps en temps a l'esperit del lector alenades de la Bíblia i d'Homer, d'Hesíode i d'Esquil, de Lucreci i Cal·límac»;²⁸ i aquesta és, crec, la impressió que cal treure d'aquesta aproximació a Hesíode. En llegir *L'Atlàntida*, hom té, efectivament, la sensació d'estar davant un dens teixit intertextual, davant un poema que resisteix l'acarament amb d'altres seus predecessors per temàtica o gènere, dels quals hom pot extreure tòpics inspiradors de Verdaguer, com és el cas d'Hesíode. Les lectures del poema, de resultes d'aquesta seva capacitat, resten encara ara, doncs, no gens exhaurides.

27. Per a l'efecte pictòric en la prosa i la lírica de Verdaguer, vegeu *Escrits inèdits de Jacint Verdaguer*. Vol. I. Edició a cura de J.M. de Casacuberta. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1958, p. 77 i n. 10.

28. M. de Montoliu, p. 360.